

EEN MIDDELEEUWS BALKANVERHAAL

«Er was eens een schiereiland waar de mensen in vrede en welvaart leefden, en als de Turken niet gekomen waren deden ze dat vandaag de dag nog steeds...»

Dit in Servië graag gehoorde sprookje over de Turkse¹ schuld aan elke ellende op de Balkan staat model voor alle simplificeringen die als eenduidig antwoord willen dienen op de vraag naar de oorzaken van economische achterstand en politieke en culturele verscheurdheid. De «balkanisatie»² van de Balkan is echter van veel vroegere datum en heeft evenveel met het christendom te maken als met de islam. De historische gegroeidheid van een situatie is namelijk nooit terug te leiden tot een enkele factor maar moet vooral gezien worden als een wisselwerking van feiten, processen en personen.

Een van de vroegste feiten die meespelen in het hedendaagse Balkanverhaal is de splitsing van het Romeinse rijk in twee machtcentra. Dit proces werd ingeluid door Constantijn de Grote, afkomstig uit Niš, die het christendom tot staatsreligie verhief (313) en Constantinopel tot nieuwe hoofdstad (325). Deze tweedeling gaf de Balkan voor het eerst zijn (blijvende) status van strategisch gebied tussen twee machtcentra in, met alle gevolgen van dien.

Tegelijkertijd kwam, in het zog van de Volksverhuizing, nog een andere factor mee in het spel, met name de Zuidslaven en hun specifieke sociale mentaliteit. In tegenstelling tot de grotendeels geromaniseerde inwoners van de toenmalige Provincia Illyrici bezaten ze geen stedelijke cultuur en kenden geen andere organisatie dan die van de clan. Hun overwegend rurale clancultuur was weinig vatbaar voor veranderingen, tot diep in de 19de eeuw, en is zelfs vandaag de dag nog duidelijk herkenbaar in de traditie van vooral Montenegro. Als we Byzantijnse geschiedschrijvers mogen geloven waren de Zuidslaven «demokratisch, gezagloos, zonder discipline en eendracht»³. Onder «demokratisch» verstond men vooral hun onwil om zich in een hiërarchische structuur te voegen, zeker indien die van buiten kwam. En wat het gebrek aan discipline en eendracht⁴ betreft die daaruit voortvloeien, dat maakte ze manipuleerbaarder voor hun burens.

In hun nieuwe woongebied kwamen de Zuidslaven in aanraking met andere volksgroepen (Romeinen, Avaren, later Hongaren, Germanen, Bulgaren, Grieken) en de culturele wisselwerking heeft geleidelijk aan verschillen tewegegebracht die in hun voormalige moederland (het Dnjeper-gebied) niet zo prominent aanwezig waren. Dit komt o.a. tot uitdrukking in de benaming. Terwijl er in de vroege Middeleeuwen een ongedifferentieerde verzamelnaam in gebruik was, zowel door de Slavische volkeren zelf als door hun burens (*Slavonen*, *Sclaveni*), zetten zich met verloop van tijd benamingen door voor etnische groeperingen met een duidelijk afgebakend zelfbeeld. Dit geldt vooral voor Kroaten, die dankzij de druk van de naburige Franken heel vroeg al de kiem van een eigen staat ontwikkelden, maar ook voor Serven die deze druk aan de Bulgaren de danken hebben. Het laatst ontwikkelde zich een aparte ethnische bewustwording bij de Bosnische Slaven.

¹ Turks zou synoniem kunnen staan voor Moslim, zoals dat zeer vaak ook het geval is in historische teksten.

² Volgens de definitie van Van Dale (1999:280) «in een chaotische toestand brengen door het in kleine, elkaar vijandig gezinde stukken te verdelen».

³ Ćorović, Vladimir: *Istorija Jugoslavije*. Beograd, 1989, blz. 27

⁴ Op het Servische wapen staan vier tekens die als vier letters «S» geïnterpreteerd worden: *Samo sloga Srbina spasava* (Alleen eendracht redt de Serven).

Uit deze twee gegevens vloeit een derde factor voort, namelijk de politieke spelen van lokale machthebbers, die zelfstandigheid nastreefden, en van de omringende grootmachten die op uitbreiding uit waren. In het kader van dit spel komen leiders tot uitdrukking die doorslaggevende impulsen hebben gegeven aan historische processen. Een van hen, Constantijn de Grote, hebben we al genoemd.

Een andere uiterst belangrijke naam is die van de Byzantijnse keizer Leo III. In 732 lukte het hem om de Balkan, die ondanks de politieke tweedeling van het Romeinse rijk in zijn geheel onder het gezag van de Kerk van Rome stond, onder de invloedssfeer van Constantinopel te brengen. De grens tussen de twee invloedssferen zou in de loop van de komende eeuwen heen en weer verschuiven, maar verliep hoofdzakelijk dwars door de Balkan heen. Deze tweedeling bracht ook een verschil in schriftelijke cultuur met zich mee. De westelijk helft was op de Latijnse georiënteerd, de oostelijke op de Griekse. Vooral Servië zou daardoor langdurig aan een identiteitscrisis te lijden hebben.

De verschuifbaarheid van deze grens had tot gevolg dat de lokale machthebbers tussen (op z'n minst) twee vuren in kwam te staan. Partij kiezen, indien er überhaupt sprake was van keuze, bracht noodlottige gevolgen met zich mee. Voor de Balkanvolkeren bestonden er verschillende keuzecombinaties in de Middeleeuwen: Franken of Byzantium, Beieren of Hongarije, Venetië of Hongarije, Normannen of Venetië/Byzantium, Hongarije of Byzantium, Byzantium of Bulgarije, Hongarije of Turkije enz. enz.

Een van de vroegste voorbeelden van zo'n keuze speelde zich af in Kroatië in de 10de eeuw. In de tweede helft van de 9de eeuw werd namelijk een proces ingeluid dat panslavische trekken zou aannemen: de overgang naar een christelijke kerkdienst in de eigen taal. Het initiatief kwam van twee kanten: de vraag kwam van de Moravische vorsten Mojmir en Rastislav, het aanbod van de Byzantijnse keizer Michael die twee monniken uit Saloniki uitzond: Kyrillos en Methodeus. Aangezien de macht van de Macedonische Slaven aan het groeien was en onder keizer Samuilo (969) op zijn hoogtepunt zou komen te staan had de Slavische taal aan prestige gewonnen en garandeerde daardoor ook de vestiging en verspreiding van de invloed van de kerk van Constantinopel.

Het volk en de lagere clerus reageerden overal even enthousiast. De elite zag het daarentegen eerder als een politieke kwestie dan als een godsdienstige. In Kroatië genoot vorst Branimir bijv. de steun van Rome terwijl zijn concurrent Zdeslav voor de gunsten van Constantinopel koos. Hoe hoog de gemoederen opliepen spreekt uit het feit dat de door Rome in 925 bijeengeroepen synode van Split een verbod uitsprak op de Slavische kerkdienst. Ondanks de aanhang van het volk en zelfs van de lokale bisschop van Nin, Gregorius, kon zich de pro-Byzantijnse stroming moeilijk handhaven aangezien de invloed van Byzantium langzaam aan te tanen begon.

Geografisch stond Servië weliswaar veel dichter bij het machtcentrum Constantinopel, maar ook daar wijfelden de gemoederen. De invloed van Constantinopel werd er versterkt door een van de grote beproevingen van de politieke en kerkelijke elite van voor het Oosterse Schisma: de bogomilenbeweging. Deze uit Bulgarije oprukkende christelijke stroming, die in zijn egalitarisme en eenvoud de Slaven vooral als een democratische, anti-hiërarchische leer aansprak, betekende een bedreiging voor de hogere adel. Die rekende dan ook meedogenloos af met de bogomilen door ze gedeeltelijk uit te roeien of westwaarts naar Bosnië te verdrijven. Daar waren ze evenmin welkom en kregen zelfs met de banvloek van de paus te maken, maar konden zich net lang genoeg handhaven om een goede voedingsbodem voor de oprukkende islam te vormen.

Een ander interessant voorbeeld van verscheurdheid tussen Oost en West was Zeta, het huidige Montenegro. Ook daar zien we dat de lokale machthebbers om beurten bescherming zochten bij elkaar vijandig gezinde grootmachten.

De definitieve breuk tussen de twee christelijke machtcentra die op 16 juli 1054 in de Aja Sophia plaatsvond bracht de onderhuidse vijandelijkheden tot een openlijke oorlogsverklaring. Nu gold het ook officieel om zoveel mogelijk gebied tot zich toe te trekken. En volgens het aloude machtsdevies waren alle middelen daartoe veroorloofd, ook het samenzweren met de ongelovigen, zoals vanaf de veertiende eeuw zou blijken.

De vorst die de uitroeing van de bogomilenbeweging in Servië op zijn geweten had was *Stefan Nemanja* (1167-1195), de grondlegger van de dynastie der Nemanjiden (*Nemanjići*). Typerend voor zijn tijd is het feit dat hij zowel katholiek als orthodox gedoopt was. Even dubbel was zijn politieke houding. Aanvankelijk pro-Grieks georiënteerd, koos hij later voor de Hongaren om dankzij de Hongaars-Griekse strijd zoveel mogelijk gebied voor zich te winnen. Zelfs met Friedrich Barbarossa probeerde hij een verdrag te sluiten teneinde nog meer gebied op Byzantium te veroveren, vooral in Zuid-Dalmatië en Zeta. Dit politieke spel van het tegen elkaar uitspelen van vijanden verzekerde de opkomst van de eerste Servische staat die onder de Nemanjiden tot een ongekende en nooit meer geëvenaarde bloei zou komen (wat in de romantiek mythevoer bij uitstek opleverde). Het verzekerde echter ook angst en haat bij de kleinere burens.

Nemanja's jongste zoon *Rastko*, die als monnik de naam *Sava* kreeg, vestigde de invloed van de orthodoxie door de zelfstandigheid van de Servische kerk te bewerkstelligen. De door hem nagestreefde onafhankelijkheid door vereenzelviging van kerk en staat zou hem in de ogen van zijn nakomelingen het imago van Vader van de Natie opleveren. Er is echter ook een enkele schuchtere stem die beweert dat juist bij hem het begin van alle ellende ligt, want als hij voor hetatholicisme had gekozen, was het misschien mogelijk geweest om later de Turken tegen te houden dankzij een bredere christelijke ondersteuning die op het Merelveld uitgebleven was.

Nemanja's opvolgers tonen aan dat het proces van scheiding van kerken nog lang niet voltooid was en dat politieke belangen steeds weer tot wijfel aanzetten. *Stevan Prvovenčani*⁵ (1203-1227), zoon van Nemanja en broer van Sava, regeerde in een tijd dat de overmacht van Rome onbetwistbaar was. Omringd door machtige buurlanden - het katholieke Hongarije en het katholieke Latijnse rijk van Boudewijn en later Hendrik van Vlaanderen - achtte hij het opportuun om zijn Griekse vrouw te verjagen, de Venetiaanse Anna Dandolo te trouwen en de koningskroon van Rome aan te vragen. Die kreeg hij dan ook van paus Honorius in 1217. Uit dit gemengde orthodox-katholieke huwelijk zou *Uroš*⁶ (1242-1280) ter wereld komen. Zijn pro-Westerse oriëntatie was gedeeltelijk dus te danken aan zijn Venetiaanse moeder en zijn Franse vrouw Héléne d'Anjou, maar voor een groot deel ook aan zijn inschattingen van de politieke situatie waarin hij even wijfelachtig was als zijn voorgangers en opvolgers. Tussen Hongarije en Griekenland in bleek hij uiteindelijk wel steeds aan de verkeerde kant te staan. Tot zijn grote verdiensten kan echter wel een grote confessionele tolerantie gerekend worden.

Uroš' oudste zoon *Dragutin* (1280-1282), door huwelijk verwant met het Hongaarse hof, bleek even ongunstige bondgenootschappen te sluiten en werd heel snel opgevolgd door zijn broer *Milutin*⁷ (1282). Deze zou de geschiedenis ingaan als een van de grootste Servische machtgerigheids die berekend, koelbloedig en meedogenloos wist te spelen, afwisselend verbonden met het Westen tegen Byzantium, dan met Byzantium tegen het Westen. Daarbij

⁵ Stevan de Eerstgekroonde

⁶ Lees als Oerošj

⁷ Lees als Miloetin

richtte hij voor het eerst de Servische expansie in zuidelijke richting. Zijn veelvuldige huwelijken getuigen eveneens van zijn politieke opportunisme (mogelijk ook van een sterk libido, zoals men van vele potentaten beweert, men denke aan Henry VIII). Tijdens een van zijn pro-Westerse fazes had hij zelfs aangeboden om naar het katholicisme over te stappen. Door de Fransen als bondgenoot afgewezen keerde hij zich echter weer tot Byzantium⁸. Ook Milutins zoon *Stevan Dečanski*⁹ (1321-1331) bood zijn diensten aan de paus aan om met de naburige Anjou's¹⁰ te kunnen concurreren, maar werd afgeslagen en keerde zich dan uit wrok tot Byzantium door met de Griekse prinses Maria Paleologos te trouwen. De machtigste telg van deze dynastie was *Dušan*¹¹ (1331-1355). De machtsstrijd in het Byzantium van Andronicus III maakte het voor hem mogelijk om zijn rijk zover uit te breiden dat hij zich in 1346 de titel van keizer aanmatigde (wat hem de verdoemenis van de patriarch van Constantinopel opleverde). De veroveringswoede van deze voorlaatste *Nemanjić* werd dermate lastig voor Byzantium dat de veldheer en pretendent op de troon, Johannes Cantacousen, zich genoodzaakt zag de hulp van de Turken in te roepen. Op verzoek van een christelijke veldheer zetten deze dus voor het eerst voet aan Europees wal in 1344 om een andere christen te bestrijden.

Of de geschiedenis anders verlopen was indien *Dušan* wat gematigder was geweest in zijn expansiedrang is zeer de vraag. Het is wel een feit dat zijn zoon, *Uroš Nežak*¹² (1355-1371), een rijk erfde dat door zijn omvang en multiëtniciteit onbestuurbaar en onverdedigbaar zou blijken. De Turken waren namelijk niet de enigen die erop verlekkerd waren maar ook de Hongaren. Zo kwam het tot de absurde situatie dat tijdens de onstuitbare invasie van de Turken in de loop van de komende anderhalve eeuw de adellijken in Zuid-Servië de voorkeur aan Hongaarse vazaalschap gaven, terwijl degenen die aan Hongarije grensden voor de Turken kozen. In de slag van Nicopolis (1396) leverde *Stefan Lazarević* (1389-1427), zoon van de op het Merelveld (1389) gesneuvelde vorst *Lazar*, een doorslaggevende bijdrage aan de Turkse overwinning op het verenigde christelijke leger onder Sigismund van Hongarije. Om de onbestendigheid van Balkanallianties te illustreren moet wel gezegd worden dat diezelfde Stefan na de dood van sultan Bajazit¹³ vazaal van Sigismund werd en van deze Belgrado als leen kreeg, waar hij tijdelijk zijn hoofdstad vestigde.

Het tragische aan dit Balkanverhaal (de overige, waarvan we alleen het Kroatische even hebben aangestipt, zouden niet veel vrolijker klingen), is het verzwegen gedeelte over het lot van de gewone bevolking. Elke alliantie van de lokale heersers met een naburige grootmacht bracht binnen zeer korte tijd en strafexpeditie van de vijandige grootmacht op. Daarbij werd natuurlijk vermoord, geplunderd en gebrandschat. Voor het laatst in het voorjaar van 2004 waarbij naast tientallen mensenlevens een groot deel van de kloosters uit de tijd van de Nemanjiden ten prooi vielen aan de woede van de Albanezen, die zeker ook hun Middeleeuws verhaal hebben.

⁸ Dit bondgenootschap werd door zijn huwelijk met een zesjarig Byzantijns prinsesje bezegeld.

⁹ Lees als Detsjanski

¹⁰ Aanvallend vanuit Zuid-Italië hadden ze grote delen van Albanië onder hun gezag.

¹¹ Lees als Doesjan

¹² Oerosj de Zwakke

¹³ Hij werd door de Tataarse leider Tamerlan (Timoer Lenk) gevangen genomen en gedood.

